

Een schilderij uit 1762 met bouwhistorische ogen bekeken

Taco Tel

Inleiding

Op de tentoonstelling *De Zilveren Eeuw in Groningen* in het Groninger Museum was onder andere een schilderij uit 1762 van H. van Teggel te zien, waarop het binnenterrein tussen het Akerkhof–Akerkstraat–Grote Kromme Elleboog–Turftorenstraat en de Lutkenieuwstraat staat afgebeeld¹. Het schilderij geeft het beeld vanuit de eerste verdieping van het achterhuis van Akerkhof 39 (afb. 1)².

Afb. 1. Het schilderij van Van Teggel, afmetingen 73 x 110 cm, particulier bezit. Foto: John Stael, collectie Groninger Museum.

In het tijdschrift *Stad & Lande* is het schilderij besproken en op groot formaat afgebeeld³. Als vervolg op dat artikel wordt in deze bijdrage een aantal van de afgebeelde huizen nader bekeken en vergeleken met de huidige situatie en de door

1. De tentoonstelling duurde van 18 november 2006 tot 6 mei 2007; conservator was Egge Knol.
2. Met dank aan de heer S.A. Hulshoff te Maasland voor de vriendelijke medewerking bij het fotograferen van het schilderij.
3. Tel en Knol 2007, 25-32.

bouwhistorisch onderzoek verkregen gegevens⁴. Door in te zoomen op een aantal panden wordt niet alleen de kennis van de bebouwing vergroot, maar we krijgen ook meer inzicht in de mate van betrouwbaarheid van het schilderij. Dergelijke topografische afbeeldingen zijn uiterst zeldzaam en geven, wanneer het onderwerp betrouwbaar is afgebeeld, veel informatie. In zo'n geval kan het een dankbare bron voor bouwhistorisch onderzoek zijn.

Afb. 2. De Turftorenstraat en omgeving op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643, het noorden is op deze kaart links. De Lamme Huingestraat heet nu Akerkstraat en Het Cromme Jat de Grote Kromme Elleboog. Op de kaart is de tegenwoordige huisnummering zo goed mogelijk aangegeven. Voor de Turftorenstraat is dit voor wat de zuidkant betreft niet helemaal zeker; er lijkt hier een huis teveel te zijn getekend. Kaart: collectie RHC Groninger Archiven.

De oudste bebouwing in het afgebeelde gebied dateert uit de late 14e eeuw en ongeveer twee eeuwen later hadden alle percelen stenen huizen. Op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643 krijgen we een goed beeld van deze situatie. Daarbij valt op dat bijna alle huizen aanvankelijk driehoekige topgevels hadden en enkele een gevel met pinakels (afb. 2). In 1762 is één geveltop inmiddels vervangen door een kroonlijst, vele panden zouden nog volgen waardoor dit geveltype nu de overhand heeft. Door die ontwikkeling heeft geen enkel middeleeuws huis zijn oorspronkelijke voorgevel behouden, soms zitten de kloostermoppen verborgen achter een 18e of 19e-eeuwse pleisterlaag of is er nog drastischer vernieuwd⁵.

Om de huizen te kunnen identificeren is het schilderij vergeleken met het minuutplan van omstreeks 1830⁶. Sinds 1762 hadden geen grote ruimtelijke veranderingen plaatsgevonden, zodat de vergelijking goed mogelijk is en als tussen-

4. Tenzij anders vermeld komen de gegevens uit het reguliere bouwhistorisch onderzoek dat door de gemeente Groningen wordt uitgevoerd en vooral uit het project *Bouwhistorische Inventarisatie en Verkenning van de binnenstad* dat tot doel heeft alle 'oude' panden op te sporen, te beschrijven en te waarderen. Dit wordt door de gemeente uitgevoerd in samenwerking met de bouwhistorici F.J. van der Waard en J.A. van der Hoeve en historicus H. Wierds.
5. Dit geldt niet alleen voor de afgebeelde huizen maar voor de hele stad Groningen (en veel andere steden), zelfs van het bekende Gotisch Huis in de Brugstraat is het casco ouder dan de 16e-eeuwse voorgevel.
6. Tel en Knol 2007, 27.

stap is de minuut zeer bruikbaar om de (huidige) huisnummers erbij te zoeken. Het vinden van de juiste huisnummers voor de huizen aan de noordkant van de straat is moeilijk; dit kan te maken hebben met het te breed weergegeven van de huizen aan de zuidkant. Hierdoor lijkt er een groot gat te zitten tussen nummer 13 en 15 terwijl de huizen in werkelijkheid naast elkaar staan. Er is voor de meest waarschijnlijke nummering gekozen. Omdat zowel de toppen van de voorgevels aan de noordkant van de straat te zien zijn (op het schilderij de achterste rij gevels) als de achterkanten van de toppen van de voorgevels aan de zuidkant, is het bij een aantal huizen lastig om de juiste gevelvorm te herkennen. Vooral bij Turftorenstraat 17 is dit het geval; hier zien we net onder de gotische top met pinakels een trapgevel die hoort bij het pand aan de overkant, nummer 18.

Het schilderij van Van Teggel is een momentopname in de ontwikkeling van dit deel van de stad, tien jaar later zou hij sommige huizen al anders hebben afgebeeld. Hierna wordt een aantal opvallende panden beschouwd; daarbij bekijken we het schilderij van links naar rechts. De kaart van Haubois uit omstreeks 1643 is daarbij steeds ter hand genomen.

Lutkenieuwstraat 9

Geheel links en prominent in beeld is de achterkant van Lutkenieuwstraat 9 (afb. 3). Dit huis dateert uit de 16e of vroege 17e eeuw en is door verbouwingen in 1899 en de 20e eeuw drastisch veranderd. Van het huis is alleen een deel van de zuidelijke zijgevel bewaard, de zijmuur die op het schilderij te zien is. Een bij-

Afb. 4. Detail van afb. 1 met uilenpan op het zuidelijke dakvlak van Lutkenieuwstraat 9.

Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

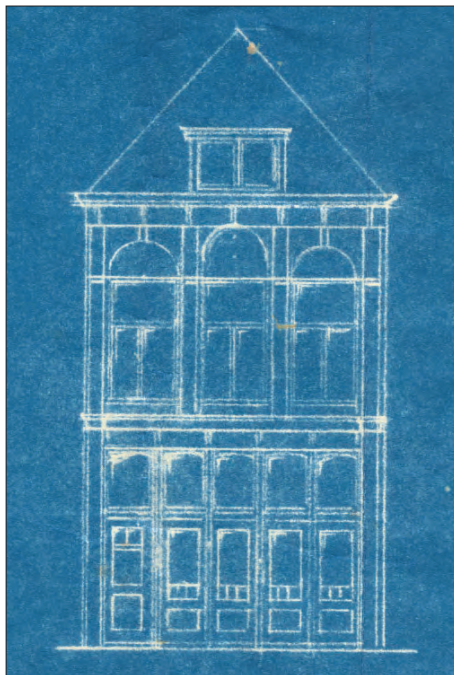
Afb. 3. Detail van afb. 1 waarop de zuid- en de oostgevel van Lutkenieuwstraat 9 te zien is.

Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

zonder detail is de zogenaamde uilenpan (afb. 4). Het gaat hier om een dubbele uilenpan met ronde opening waarin een ruitje was aangebracht ter verlichting van de zolder⁷. Het glas is met een randje kalkspecie vastgezet zoals Van Teggel minutieus weergeeft.

Afb. 5. Detail van afb. 1 met daarop Turftorenstraat 17.
Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

Afb. 6. Tekening voorgevel van Turftorenstraat 17,
1940. Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

Turftorenstraat 17

Bijzonder is de pinakelgevel die enkele huizen naar rechts is te zien; waarschijnlijk gaat het hier om Turftorenstraat 17 (afb. 5). Op de kaart van Haubois staat in deze gevelrij ook een gevel met pinakels afgebeeld, maar het lijkt erop dat hij hiervoor per ongeluk het oostelijke buurpand heeft genomen (nr. 15). Het gaat om een geveltype met opgemetselde versieringen in de vorm van gotische pinakels, in Groningen ook wel tempels genoemd. Op de kaart van Haubois staan er ruim zeventig getekend, maar de weergave is te schematisch om zonder meer te kunnen stellen dat het overal om hetzelfde geveltype gaat. Zo heeft het hoekhuis Oude Ebbingestraat 91 op de kaart ook gemetselde versieringen op de voorgevel, maar omdat het huis uit de eerste helft van de 17e eeuw dateert, zijn dat ongetwijfeld geen pinakels maar waarschijnlijk uitgemetselde schouderstukken zoals die nu nog te vinden zijn op de voorgevel van Gelkingestraat 24 (omstreeks 1600) en de achtergevel van Nieuwe Ebbingestraat 18 (17e eeuw).

Over de ouderdom en bouwgeschiedenis van Turftorenstraat 17 weten we weinig als gevolg van een ingrijpende verbouwing in 1940, waarbij alleen delen van de zijgevels bleven staan. Interessant is de bouwtekening van de bestaande situatie in 1940 waarop de oude voorgevel, hoewel schematisch, staat afgebeeld

7. De dubbele uilenpan is een variant op de enkele uilenpan die de afmetingen heeft van een normale Oudhollandse dakpan. Dergelijke pannen worden ook wel 'gaat-, huif- of kappan' genoemd. Een uilenpan zonder glas kan tevens gediend hebben voor ventilatie en wellicht het binnen laten van uilen. Dit laatste is echter niet te combineren met het opslaan van goederen omdat uitwerpselen van uilen de zolder sterk vervuilen.

(afb. 6). De geveltop is al vervangen door een lijst en de pui op de begane grond dateert uit 1901⁸.

De verdieping heeft een gevelindeling die bestaat uit vier lisenen waartussen drie vensters zijn geplaatst. Deze hebben aan de bovenkant rondbogen met boogtrommels, heel opmerkelijk is dat de middelste hiervan hoger is. Mogelijk betreft dit een restant van de oude gevel.

Afb. 7. Detail van afb. 1 waarop de bovenkant van Turftorenstraat 13 zichtbaar is. Let op het hoge dak.
Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

Afb. 8. De voorgevel Turftorenstraat 13 in 2007. Sinds 1762 is de gevel verder gemoderniseerd met onder andere een nieuwe deurpartij en laat-19e-eeuwse stucmanderingen rond de vensters die boven zijn voorzien van kuiven. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Turftorenstraat 13

Een echt moderne gevel had in 1762 de stijlkenmerken van rococo. Turftorenstraat 13 heeft enkele van deze kenmerken tot op heden behouden. De verbouwing van dit huis moet daarom nog maar kort voor het maken van het schilderij hebben plaatsgevonden. Het huis dateert in de kern uit de 15e eeuw en was zeer waarschijnlijk samen met het rechterbuurpand (nr. 11) het Refugium van het Oldenklooster in de Marne⁹. Turftorenstraat 11 is op enig moment (in ieder geval na de vervaardiging van de kaart van Haubois) gesloopt. Het perceel was lange tijd onbebouwd en in gebruik als tuin zoals de kadastrale minuut van omstreeks 1830 aangeeft. Aan het eind van de 19e eeuw werd op het perceel weer een huis gebouwd. Turftorenstraat 13 is omstreeks 1571 sterk vergroot waarbij on-

8. Gegevens ontleend aan het bouwdoossier nr. B 4292 van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken (RO/EZ) van de Gemeente Groningen. Genoemde winkelpui uit 1901 is een ontwerp van architect A. Th. Van Elmpt, gemaakt in opdracht van het bestuur van de R.K. Werkliedenvereniging Sint-Jozef te Groningen.

9. Feith 1889, 110 en Veld 1991, 31. Feith meldt dat in het huis (get. I no. 278) *Jhr.mr. J.R. van Iddekinge woont*. Door dit gegeven te koppelen met de gegevens uit het onderzoek van Veld blijkt dat het om Turftorenstraat 13 gaat. *Jhr.mr. J.R. van Iddekinge* koopt het huis in 1888 en de familie houdt het huis tot 1957 in bezit.

der andere een forse kapconstructie tot stand kwam¹⁰. Deze kap is goed herkenbaar op het schilderij van Van Teggel en ook nu nog een van de hoogste in de straat (afb. 7). Kort voor 1762 werd de hele geveltop gesloopt en kreeg het dak een voorschild zodat een kroonlijst kon worden geplaatst. Hieraan werden rococonsoles bevestigd die ook nu nog de gevel sierden. Uit het schilderij van Van Teggel blijkt dat boven de goot een attiek was geplaatst waarop, ter weerszijden van een dakkapel, een siervaas stond. Inmiddels zijn deze toevoegingen verdwenen, evenals de zwartgeglazuurde dakpannen die in de 20e eeuw zijn vervangen door grijze, gesmoorde muldenpannen (afb. 8). In het huidige straatbeeld zijn attieks vrij zeldzaam; ook op oude afbeeldingen komen ze slechts sporadisch voor.

Afb. 9. Detail van afb. 1 met daarop Turftorenstraat 16.
Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

Turftorenstraat 16

Dit pand heeft een opmerkelijk breed en asymmetrisch achterhuis waarvan het westelijke dakvlak flauw hellend is. Naast het linkervenster is een bouwspoor zichtbaar van de originele dakrand (afb. 9). Deze dakrand past bij een symmetrische gevelindeling met de drie topgevelvensters en muurankers. Kennelijk heeft men van het naastgelegen perceel een stuk grond gekocht om het achterhuis naar het westen te kunnen vergroten. De kadasterkaart laat duidelijk een verspringing in de erfgrans zien met daarop het bredere achterhuis. Het voorhuis dateert vermoedelijk uit de late 16e of de vroege 17e eeuw en is in de 20e eeuw sterk gewijzigd en voorzien van een derde bouwlaag met plat dak. Het complete achterhuis is in 1980 gesloopt ten gunste van parkeerplaatsen. Over de ouderdom van dit achterhuis is dan ook niets bekend.

Turftorenstraat 12

Twee huizen naar rechts zien we de achtergevel van het achterhuis van nummer 12 dat maar liefst vijf vensters breed is, een ongebruikelijk groot aantal voor de relatief smalle gevel (afb. 10). Het voorhuis dateert uit de 15e of de 16e eeuw

10. De Vries 1997, 221, 222.

Afb. 10. Detail van afb. 1 met daarop Turftorenstraat 12.

Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

Afb. 11. De achtergevel van Turftorenstraat 12.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

en vermoedelijk in de 17e eeuw werd het achterhuis gebouwd. Boven de begane grond is door de muurankers ook nu nog de indeling in vijf traveeën zichtbaar zodat de weergave op waarheid kan berusten (afb. 11).

Turftorenstraat 8

Van alle afgebeelde huizen is Turftorenstraat 8 sinds 1762 het minst veranderd (afb. 12). Het huis is in 1992 uitgebreid bouwhistorisch onderzocht door

Afb. 12. Detail van afb. 1 met daarop Turftorenstraat 8.

Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

Afb. 13. De voorgevel van Turftorenstraat 8.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Reinstra en Van der Waard en dateert uit omstreeks 1470¹¹. In de eerste helft van de 16e eeuw werd het met een verdieping verhoogd en de gevel werd aan het eind van de 16e of het begin van de 17e eeuw gemoderniseerd (afb. 13). Op het schilderij zien we de achterkant van het huis waarbij de achterzijde van het fronton een belangrijk herkenningspunt is. Op het fronton staat een versieringselement in de vorm van een bol of een vaas, dat nu verdwenen is.

Afb. 14. Detail van afb. 1 met daarop
Turftorenstraat 1.
Foto: Gerard Tel,
Barendrecht.

Afb. 15. Cartouche boven de entree
van Turftorenstraat 1.
Foto: Taco Tel, collectie
Dienst RO/EZ.

Turftorenstraat 1

Duidelijk is rechts, achter het mannetje dat een daknok repareert, een klokgevel met op de top een gebogen fronton zichtbaar; waarschijnlijk gaat het hier om Turftorenstraat 1 (afb. 14). Dit is een fors tweelaags hoekhuis waarvan de kap in 1910 is afgebroken. Sindsdien heeft het huis een plat dak met aan de voorzijde een balustrade. Het huis dateert tenminste uit de 16e eeuw. Tijdens bouwhisto-

11. Reinstra en van der Waard 1995.

risch onderzoek in 1994 werden hiervoor diverse aanwijzingen gevonden waarvan de resten van een bakstenen vloer de belangrijkste zijn¹². De voorgevel heeft duidelijk 18e-eeuwse kenmerken, gezien het metselwerk, de zware kozijnen en de vouwblinden die aan de binnenkant nog aanwezig zijn. De paneelverdeling hiervan wijst op een kleine 18e-eeuwse roedeverdeling van de ramen. Dit is te combineren met het jaartal 1725 dat boven de voordeur is aangebracht. Het gaat hier dan om een voor die tijd – voor Groningen – uiterst modern venstertype¹³. Rond de deur zit een geprofileerde zandstenen omlijsting met bovenin, in een rijk versierd cartouche, de tekst ‘*RENOVATA CIOCCCXXV*’ (afb. 15)¹⁴. Daarmee is de afgebeelde klokgevel vermoedelijk ook gedateerd hoewel het gesloten fronton vooral in de tweede helft van de 17e eeuw werd toegepast¹⁵. Het halfgebogen fronton in de top van de voorgevel zal ook van zandsteen zijn geweest met vast en zeker net zulk kwalitatief hoogwaardig beeldhouwwerk als boven de entree.

Grote Kromme Elleboog 15

Nog een huis dat inmiddels zijn zadeldak verloren heeft, is Grote Kromme Elleboog 15 (afb. 16). De datering van de oudste bouwphase is onzeker. Het forse baksteenformaat dat tijdens een bouwhistorisch onderzoek in 1993 werd aangetroffen, wijst op (tenminste) de 16e eeuw¹⁶. Mogelijk dateert ook de trapgevel uit die eeuw maar gelet op de architectuur ligt een 17e-eeuwse datering meer voor de

Afb. 16. Detail van afb. 1 met daarop Grote Kromme Elleboog 15. Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

Afb. 17. De voorgevel van Grote Kromme Elleboog 15. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

12. Feith e.a. 1994.

13. De Haan 2005, 270. Een van de vroegste vermeldingen waarbij over dit type venster wordt gesproken dateert uit 1722.

14. Het gebruik van Romeinse cijfers op deze wijze kwam vroeger wel meer voor. ‘M’ werd geschreven als ‘CIO’ en ‘D’ als ‘IO’.

15. De belangrijkste klokgevel in Groningen is die van Vismarkt 40, gebouwd in 1723. 18e-eeuwse gevels met gesloten frontons hebben Steentilstraat 12-14 (omstreeks 1737) en Zwanestraat 4 (1730, sterk historiserend gerestaureerd in 1919).

16. Simonis e.a. 1993.

hand (afb. 17). Bovendien sieren tal van ankers met gesmede krullen de voorgevel en dit ankertype werd vooral in de 17e eeuw toegepast.

In 1908 vond een ingrijpende verbouwing plaats waarbij het zadeldak werd gesloopt om plaats te maken voor een mansardedak. Zo'n kap heeft steile zijschilden en een flauw hellend middengedeelte waardoor de zolder veel beter benut kan worden.

Afb. 18. Detail van afb. 1 met daarop de zuidvleugel van het Armhuiszittend Convent.

Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

Afb. 19. De zuidgevel van het Armhuiszittend Convent.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Akerkstraat 22, Armhuiszittend Convent

Het lange pannendak dat voor het grijze leiendak van de Broerkerk te zien is, maakt onderdeel uit van het Armhuiszittend Convent (afb. 18). Het gaat hier om de zuidvleugel waarvan de kapconstructie uit omstreeks 1600 dateert¹⁷. Het schilderij laat de vleugel nog in zijn 17e-eeuwse gedaante zien met een driehoekige topgevel aan de achterzijde en twee kloostervensters aan de zuidkant. In 1884 vond een ingrijpende verbouwing plaats waarbij onder andere de top van de achtergevel werd vervangen door een schildeind. Bij die gelegenheid is waarschijnlijk ook het muurwerk gepleisterd (afb. 19).

Akerkstraat 20

Als laatste wordt hier het in 2005 afgebroken huis Akerkstraat 20 besproken (afb. 20). Het had een bijna vierkante plattegrond en bestond uit een tweelaags huis met een voor- en achterbeuk. Beide beuken hadden een zadeldak. Alleen de zuidelijke zijmuur bleef staan omdat dit de gemeenschappelijke muur was met Akerkstraat 18. Een opmerkelijk gegeven omdat Akerkstraat 18 pas in de late 19e eeuw tegen nr. 20 is aangebouwd. Daarvoor was deze smalle strook grond een

17. Van der Hoeve en Bastmeijer 1998, 32.

Afb. 20. Detail van afb. 1 met daarop (achter de grote schoorsteen) Akerkstraat 20. Foto: Gerard Tel, Barendrecht.

toegang tot het grote achterterrein dat hoorde bij Akerkhof 37, het terrein rechts van en achter de tuin van de op het schilderij afgebeelde familie Hulshoff (Akerkhof 39). Door deze gang van zaken is de binnenkant van de muur nu buitenmuur geworden en omgekeerd.

Akerkstraat 20 is in fasen gegroeid uit een eenlaags dwarshuis dat uit de 16e of de 17e eeuw dateert. Op de kaart van Haubois is een aanbouwte te zien dat er later tegenaan is gezet; meer gegevens zijn er niet. Waarschijnlijk tussen 1714 en 1741 werd de voorbeuk verhoogd en ontstond daarachter een eenlaagse achterbeuk met een 'afhangend' lessenaarsdak¹⁸. De bouwsporen van deze bouwphase zijn teruggevonden in de vorm van vlechtingen. Dit afhangende lessenaarsdak zien we op het schilderij; de voorbeuk valt net buiten beeld waarbij zelfs de vlechtingen zijn aangegeven. Op dit dak is een dwarskapje geplaatst dat aansluit op een driehoekig topgeveltje. De indruk wordt gewekt dat het van hout is maar zeker is dit niet; verdere gegevens ontbreken. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek zijn hiervan geen restanten teruggevonden omdat het in de daaropvolgende bouwphase werd afgebroken. Na 1762, maar vermoedelijk nog wel in de 18e eeuw, werd de achterbeuk even hoog opgetrokken als de voorbeuk en eveneens van een zadeldak voorzien. In de 20e eeuw is de indeling van vooral de begane grond drastisch gewijzigd, maar de hoofdvorm bleef tot de sloop intact.

Tot slot

Het is opmerkelijk hoe gedetailleerd Van Teggel tal van onderdelen op het schilderij weergeeft. Het kalkrandje voor het vastzetten van het glas in de uilenpan op het dak van Lutkenieuwstraat 9 en de vlechtingen bovenin de zuidgevel

18. Vooijs 2006, 9.

van Akerkstraat 20 zijn daar mooie voorbeelden van. Ze zijn nauwelijks te zien maar kloppen wel. Het schilderij bevat nog veel meer details en hoewel nu niet meer is na te gaan of deze correct zijn, hoeft daar eigenlijk niet aan te worden getwijfeld. Door zijn gedetailleerde werkwijze verloor Van Teggel de verhoudingen van het totaalbeeld uit het oog waardoor positionering van de huizen aan de Turftorenstraat problemen opleverde. Door veel details te schilderen is een aantal gevels te breed geworden. Dat zorgde vervolgens voor ruimtegebrek links op het schilderij waardoor enkele gevels aan de Turftorenstraat veel te smal zijn weergegeven. Hierdoor werd het moeilijk de huizen op de achtergrond (aan de noordkant van de straat) op de juiste plaats te zetten en dit is de reden dat de huisnummering niet overal helemaal zeker is.

De detailrijkdom maakt het schilderij boeiend en dat geldt niet alleen voor de bouwkundige zaken. Intrigerend zijn bijvoorbeeld de toppen van scheepsmasten waarin de Nederlandse vlag wappert. Dit is zichtbaar rechts van de pinakelgevel en links van de lijstgevel met de zwartgeglazuurde dakpannen op het voorschild. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de schepen in de Noorderhaven lagen. Maar ook de gedetailleerde weergave van de tuin is interessant en vast en zeker tot in detail betrouwbaar en daarom een goede bron voor bestudering van de 18e-eeuwse tuinen. Het is te hopen dat het schilderij ook in dat kader eens nader wordt bekeken.

Literatuur

- Feith, B. e.a., *Bouwhistorisch onderzoek Gemeente Groningen/Stichting Monument & Materiaal Turftorenstraat 1* (rapport). Groningen, 1994.
- Feith, J.A., 'Wandelingen door het oude Groningen I' in: *Groningsche Volksalmanak voor 1890* (1889), 98-122.
- Haan, J. de, *Hier ziet men uit Paleizen*. Assen, 2005.
- Hoeve, J.A. van der en A. Bastmeijer, 'Jaaroverzicht van bouwhistorisch onderzoek in 1997' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 29-40.
- Hulshoff, H.C., 'Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie Hendrik Berendz Hulshof' in: *Doopsgezinde Bijdragen* 18 (1992), 53-82.
- Meischke, R., H.J. Zandkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*. Amsterdam/Zwolle, 2000.
- Reinstra, A. en F.J. van der Waard, 'Een middeleeuws huis in de Turftorenstraat' in: *Gronings Historisch Jaarboek* 1995 (1995), 83-97.
- Simonis, J., M. Staal en A. de Goojer, *Bouwhistorisch onderzoek Gemeente Groningen/Stichting Monument & Materiaal Grote Kromme Elleboog 15* (rapport). Groningen, 1993.
- Tel, T. en E. Knol, 'Een gezicht op de Turftorenstraat in 1762' in: *Stad & Lande* 16 (2007) nr. 1, 25-32.
- Vooijs, T., 'Geschiedenis van het huis Akerkstraat 20 en zijn bewoners' in: *Vriendenbulletin* 44 (2006), 6-9.
- Vooijs, T., 'Het huis Akerkstraat 20 en zijn bewoners' in: *Vriendenbulletin* 45 (2006), 10-12.
- Vries, D.J., 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (7). Huizen' in: *Bulletin KNOB* 96 (1996), 218-225.
- Werff, E.O. van der, R. Overbeek en B. Havinga, *Van Anna Varwers Convent tot Zuiderkerk*. Groningen, 2005.
- Waard, F.J. van der, 'Bouwhistorisch onderzoek van de panden Turftorenstraat 13 en 15' in: Abrahamse, J. en W.S. van der Boor (red.), *Volkomen vrede en vergenoegd*. Groningen, 1991, 11-26.